

Кроз протекло стољеће, од завршетка Берлинског конгреса, бројни елементи источног питања су одавно ријешени, док су многе политичке концепције и великодржавни планови пронађени са историјским поразом оних класа које су их носиле и заступале. Неки од тих планова се чују и данас у промијењеним социјално-политичким односима, негде само у одређеној врсти историографије која се споро ослобађа свог грађанског наслеђа, а негде и као актуални политички и национални програм и задатак.

МУСТАФА ИМАМОВИЋ

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС И ЈУЖНОСЛАВЕНСКИ ПРОСТОР

Источна криза 1875—1878. године представљала је једно од прелазних раздобља у политичкој историји јужнословенских народа. За релативно кратко вријеме, од свега три године, отворено су се испојиле све различите национално политичке тежње и концепције које су постепено сазријевале на јужнословенском геополитичком простору током претходних деценија буржоаског развоја. Напор јужнословенских буржоазија да у процесу рјешавања источног питања 1875—1878. године, остваре своје национално-политичке планове зависио је, у великој мјери, од односа снага између великих европских сила које су читавом комплексу потискивања Османске царевине из Европе настојале реализирати своје властите интересе. Након више буна и устанака, различитих ратова и покушаја да се источно питање почетком 1878. године Санстефанским уговором ријешити у складу са интересима царске Русије, дошло је одлучном акцијом Енглеске, Аустро-Угарске и Немачке до сазивања конгреса сила у Берлину, јуна 1878, гдје је ревизијом одредаба из Сан Стефана источно питање уређено извјешним уравнотежењем интереса различитих сила на балканском простору.

Кроз протекло стољеће, од завршетка Берлинског конгреса, бројни елементи источног питања су одавно ријешени,

док су многе политичке koncepcije и velikodržavni planovi propali sa istorijskim porazom onih klasa koje su ih nosile i zastupale. Neke od tih planova se чују и данас у промишљеном социјално-политичким односима, негдје само у промишљеној врсти историографије која се споро ослобађа свог грађанског наслеђа, а негдје и као актуалан политички и национални програм и задатак. Одатле бројни елементи источног питања заслужују данас једну свестрану повјесну процјену. Овај рад ће се ограничити на покушај да се у основним цртама укаже на неке владајуће политичке околности унутар јужнославенског простора у вријеме источне кризе, те утицај одлука Берлинског конгреса на њихово обликовање. У том смислу може се рећи да се главна политичка борба у источној кризи водила око положаја и судбине Босне и Херцеговине и Македоније. Нигдје интереси балканских држава и великих сила, те различитих политичких покрета на јужнославенском простору нису били више супротстављени него управо у питању политичке и државноправне судбине ових двију земаља. Неријешено аграрно питање, те сложеност етничке и конфесионалне структуре ових двију земаља умножавали су димензије кризе и дубину сукоба.

Тај сукоб је потписивањем Санстефанског мировног уговора, почетком марта 1878. достигао драматичне размјере. Овај уговор, који је аустроугарски министар спољних послова гроф Gyula Andrássy označio као «православно-славенску проповјед», предвиђао је формирање «Велике Бугарске» као формације која би омогућила руску доминацију у источним дијеловима Балкана и у погодној прилици контролу над Истамбулом и мореузима који повезују Црно море са Медитераном. Уговор је предвиђао да Босна и Херцеговина добије неку врсту аутономије под врховном влашћу султана. Тиме су погођени интереси Аустро-Угарске која је сматрала да јој ранији договори са царском Русијом остављају отворене руке у погледу запосједања Босне и Херцеговине.¹⁾ Енглеска је сматрала да приближавање Русије мореузима угрожава њене интересе на Блиском Истоку, па је одмах одлучно подржала Аустро-Угарску у захтјеву да се Санстефански уговор поништи.

¹⁾ О околностима које су довеле до Сан Стефана, односно до његове ревизије писао сам раније у раду, Босна између Османске и Хабсбуршке Царевине у источној кризи 1875—1878. године, који је као реферат поднијет на Међународном научном скупу поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875—1878. године. Види, АНУБиХ, По себна издања, књ. XXX, Одјељење друштвених наука, књ. 4, Том 1, Сарајево 1977, 341—349. Материјали са овог скупа обухватају три књиге реферата од бројних југословенских и страних историчара у којима су обрађене различите стране источног питања. Реферати су по правилу снабђени обимном научном апаратуром која за интересаног читаоца упућује на даљу литературу у овом питању.

Prvi potez u tom pravcu povukao je grof Andrássy, tako što je 21. aprila 1878. godine uputio engleskoj vladi jedan proširani memorandum o pitanju Bosne i Hercegovine. Po Andrássyju, u interesu je i Evrope i Osmanске царевине. Po oве покрајине припоје Аустро-Угарској, пошто је њихово аутономно организовање немогуће због великих социјалних и вјерских разлика међу становништвом. Устанак у неким дијеловима Босне и Херцеговине Andrássy, је настојао искористити у интересу аустроугарске дипломатије, доказујући да аграрни односи, као основни узрок немира кроз протекло вријеме, нису срећени. Rat је само погоршао постојеће несрећно стање. Турска се показала неспособном да uvede реформе и исплати одштету сељацима, тако да стари сукоби могу поново избити. Али чак ако она успије да приремено умири ове покрајине, побуна безмјаша против земљопосједника ће ускоро избити и донијети Аустро-Угарској многе муслиманске избјеглице, као што је недавно био случај са хришћанима. Посљедица ове борбе била би уједињење Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором. Стварање такве славенске групације држава угрозило би мир и аустројске провинције Далмацију, Славонију и Хрватску. То би присилило Аустро-Угарску да анектира цијели славенски комплекс који тежи уједињењу, уколико не жели да буде изложена сталној пријетњи од њега. Да избјегне ову алтернативу Монархија мора запосјести Босну и Херцеговину.

Са становишта османских интереса такво рјешење било би такођер најповољније. Турска би морала преузети нове обавезе, мада је и прије рата тешко била способна да испуни већ постојеће. Земља би остала економски пасивна још дуго времена. Аутономна права би изазвала незадовољство међу Муслиманима, и Порта не би могла спријечити даље побуне. Турска не би била у стању да брани Босну и Херцеговину против Србије и Црне Горе. Сљедећа фаза компликација на Оријенту, изазвана босанским питањем, вјероватно би била сарадња Србије, Црне Горе и Бугарске против Османске царевине. Посљедица овога за Османску царевину био би губитак не само Босне и Херцеговине него и Албаније и, вјероватно, свих европских посједа. У таквој ситуацији она не би могла обуздати хришћанске елементе на Балкану. Сљедећи устанак у Босни ујединио би све незадовољне елементе и довео их под капије Истамбула. Ова опасност може се избјећи једино анекцијом Босне и Херцеговине од стране неке конзервативне неславенске силе, која ће уједињење панславенских елемената учинити немогућим. Турска више не би морала страховати од славенских аспирација и могла би концентрисати снагу у одбрану својих осталих покрајина. Аутономија би водила истребљењу муслиманског елемента као што се десило у Србији. Задатак Аустро-Угарске био би да заштити Муслимане и оси-

гура њихову земљу. Ово би показало да је, на супрот славенских тарања, заједнички живот Муслимана и хришћана могућ, без угињетавања једних од стране других, што би имало благодјелне посљедице за цијело Османско царство. Све у свему, Турска би изгубила покрајину, чије јој посједовање не доноси добити и чији је губитак неизбежан, али би садашње рјешавање овог питања отклонило од ње велику опасност у будућности.

Такођер је и у интересу Европе да ове покрајине буду дефинитивно умирене. Очување османске власти може само проузроковати нове сукобе. Аустро-Угарска сама може паше фидрати Босну и Херцеговину, заштитити Муслимане и спријечити даље немире. У интересу је Европе такођер да ни једна сила не стекне доминантан утицај на Истоку. Ако Аустро-Угарска замијени Османску царевину у посједовању Босне и Херцеговине, онда ће славенско групирање под руском заштитом бити искључено и створиће се контратежа Русији.

Укратко, Аустро-Угарска не жели да анектира Босну и Херцеговину нити је икада имала аспирација на то; напротив, чинила је све да то избјегне, чак и када је присиљавана на тај корак. То је непопуларан акт, оптерећен многим политичким и финансијским тешкоћама. Међутим, Монархија је присиљена да га учини, да би се заштитила од посљедица Санстефанског уговора. Док је то за Аустро-Угарску само једна жртва, за Европу и за Османску царевину представљало би велику услугу.²⁾

Енглеска је прихватила овај меморандум, па су током маја извршене све дипломатске припреме и Конгрес се састао **13. јуна 1878. у Берлину**. Главну ријеч водиле су Енглеска и Аустро-Угарска -које су ратном припремом и одлучношћу прије Конгреса дале снагу својим захтјевима-.³⁾ Русија се томе није могла супротставити, пошто су Енглеска и Аустро-Угарска у свему добиле подршку Њемачке, која је имала улогу арбитра и чије је држање било од пресудне важности за одлуке Конгреса. Bismarck је то показао предједавајући Конгресу са извјешном војничком грубошћу, која, како је рекао руски амбасадор Петар Шувалов, «никога није вређала».⁴⁾

На осмој сједници Конгреса, 28. јуна 1878, стављен је на располагање чл. XIV Санстефанског уговора, који се односио на Босну и Херцеговину. Праш је говорио Andriau. Он је у име Аустро-Угарске захтијевао да конгресне силе донесу брзо и дефинитивно рјешавање о Босни и Херцеговини. Нагласио је да Аустрија није заданољна одребама Санстефанског

²⁾ О меморандуму види, Хамдија Капидић, *Херцеговачка установа 1882. године*, Сарајево 1973, 10.

³⁾ Василиј Поповић, *Берлински конгрес*, Београд ХМН (1918), 136.

⁴⁾ Габријел Аното (Napotaux), *Берлински конгрес*, Дело, књ. 4, Београд 1908, 161.

окупацији. Делегат ове друге је додуше додао да се неће потврди «глас искључиво односи и ограничава на припадност ције, на шта су је подстицали и османски делегати. Италијански делегат гроф Cetti брзо се повукао, пошто му је у критичној вербалном двобоју Andrássy оштре додао: «Аустро-Угарска се, окупацијом Босне, ставља на европско становиште»⁷⁾

Османски делегати, које је водио учени грчки фаворит Каратхеодори-паша, иступили су против окупације истичући посебно да «босански Муслимани одлучно траже да остану под Турском и да је Porta припремила нужну реформу»⁸⁾ На то их је Bismarck грубо напао. Рекао им је да имају да захвале једино Берлинском конгресу што Турска није суочена са пуном примјеном Санстефанског уговора. Записник Конгреса остао је отворен да би га Турска могла накнадно потписати. У конгресним кулоарима вршен је притисак на Турке да прихвате одлуку осталих сила. Disraeli им је «као стари пријатељ и јавно признати бранилац» говорио да њихово одбијање може уништити цијели план британске политике у Берлину. Истовремено Salisbury их је подучавао о Португом сљећилу за властите интересе.¹⁰⁾

Видећи да су остали усамљени, османски делегати су, по добијеним инструкцијама из Цариграда на почетку сједнице од 4. јула, прочитали изјаву којом прихватају одлуку Конгреса. Ова одлука формулирана је у познатом чл. XXV Берлинског уговора.¹¹⁾

Јавност и разни политички кругови унутар Хабсбуршке Монархије примили су могућност и саму одлуку о окупацији Босне и Херцеговине са различитим расположењем и осјећањима.¹²⁾

⁷⁾ H. Schneller, Die Staatsrechtliche Stellung von Bosnia und der Herzegowina, 27.

⁸⁾ R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question — A Study in Diplomacy and Party Politics, London 1931, 452.

⁹⁾ Исто, 453.

¹⁰⁾ R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, 452. Турци су имали мало осјећаја за стварност. То показује и њихова понуда Andrássyу пред Конгрес да окупира само неколико срезова у Херцеговини. За то је тражена троstrука уступа: да се Црна Гора и Србија не прошире и да покрајине које остају унутар Турске не добију аутономију (Исто, 452—453).

¹¹⁾ О државноправним и политичким питањима везаним за реализовање ове тачке Берлинског уговора, види, Мустафа Имамовић, Правни положај и унутрашњи политички развој Босне и Херцеговине 1878—1914, Сарајево 1976.

¹²⁾ Доста података о тим расположењима и осјећајима могу се наћи у више реферата са напријед поменутог скупа о 1878. години: Ендре Агато, Мађарско јавно мишљење и Босна и Херцеговина 1878—1879; Василиј Мелик, Спрембе на Словенском ит. в. Цариград 1878.

Како је источна криза расла, у аустријском парламенту намјерама Монархије на Балкану, посебно у Босни и Херцеговини. Против територијалне експанзије иступали су посланици Њемачког либералног блока, који су нерадо гледали на увећање славенског становништва у Монархији. Andrassy, или порицали да Аустро-Угарска размишља о проширењу своје директне политичке власти на Југоистоку. Како је Аустро-Угарска ипак затражила и добила окупациони мандат, а влада затражила од аустријске делегације ванредне издатке за војне сврхе, повели су посланици Либералног блока живу полемику против Andrassyeve дипломатије. Захтјев за ванредним издацима је ипак усвојен са 39 против 20 гласова.¹³⁾

У мађарској је опозиција према експанзионистичкој политици Беча била веома јака. Покрет за очување територијалног интегритета Османске царевине у Европи као главног противника царске Русије достигао је у Мађарској 1875—1878. године масовне размјере. На челу овог покрета налазила се Партија независности, коју су сачињавали четрдесетосмаши. Ови ветерани револуције нису могли заборавити царистичку инвазију Мађарске 1849. године. Сматрало се да је очување Турске као главног непријатеља Русије неопходно потребно.¹⁴⁾ Доста основано се може тврдити да је 1875—1878. године знатан дио мађарског јавног миљења сматрао да »интереси мађарске

вези з догоди: на Балкану: Петко Луковић. Однос Словенаца према устанку у Херцеговини и Босни, најважнијим догађајима на Балканском полуострву и босанско-херцеговачком питању 1875—1878; Никола Петровић. Значај источног питања за политички живот у Бојводинам шездесетих и почетком седамдесетих година XIX вијека; Драгутин Павличевић. Poleмика између српских и хрватских звотова о припадности Босне и Херцеговине 1875—1878. године; Василије Крстић. Срби у Угарској према устанку у Босни и Херцеговини 1875. године; Шиме Перишић. Одјек босанско-херцеговачког устанка у Задарском Народном листу»; Нада Бертић. Задарски и Далматински босанско-херцеговачки устанак. Сви ови радови објављени су у другом тому наведене књиге у издању АНУБиХ.

¹³⁾ Arthur J. May, *The Hapsburg Monarchy 1867—1914*, Cambridge (Mass), 1951, 129.

¹⁴⁾ Има мишљења да се опрезна и колебајућа политика грофа Andrassyа у току источне кризе може дијелом објаснити и чињеницом да је и он као младић био учесник револуције 1848—49 и Kossuthov делегат у Турској. Чак је у одсуству осуђен и на смрт. Касније је уз Ferencsa Deaka и Eötvösa био један од творака *Ausgleicha* (Народбе), сматрајући да тиме Мађарска добија знано без одрицања од неких битног националног интереса. (Види. R. W. Seton-Watson, *German, Slav and Magyar*, London 1916, 33.

arabima i njihove zaključuju u najvećoj mjeri da će uskoro
i priznanost Turskog carstva situaciju, a da se odnosi do
reke ruske vladavine.⁷⁵)

Santofalinski ugovor kojim Austro-Ugarska nije samo
dobila da je argumente opoziciji da osuđuje Austriju
da je naslov Rusima i da mu ni jedna nista istupila -
nikada opoziciji takvu besprizornu lažnost.⁷⁶)

Veliki dio mađarskog javnog mišljenja koje priznao je
osuđuje značajnu austro-ugarsku politiku, čak i kad se je
zgodilo da je Berlinski kongres dao Monarhiji osuđujuće
izjavilo. Ono se dokazivalo da Bosna - ni iz političke ni
ni iz nacionalne, ni finansijske, ni ekonomske razlike ni
poželjan posjed za Mađarsku i Austriju, naprotiv ona iz
iz svih pomenutih razloga biće samo izvor težnje i nesreće.
Isto se poriču i trgovačka važnost bosansko-sarajevske
i prelovanne železnice. Ako se radi o političkoj važnosti
sa Bosnom i Bliskim Istokom, onda bi put trebao
da ide preko Budimpešte i Srbije. Put preko Bosne koji
da ne reba biti samo za Beč. Uzimlje Bosne je naslov Beč
nad Mađarskom, a Austriju je samo sredstvo.⁷⁷)

Samo Austriji i Mađarskoj pitanje okupacije Bosne
izjavilo je različite reakcije u južnoslavenskim carstvima
Monarhije.

U Hrvatskoj je znatan dio građanske javnosti osuđivao
okupaciju Bosne i Hercegovine. Većina hrvatskih političara
se nalazila da ulaskom Bosne u sklop Monarhije nije samo
dan kada će se Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna spojiti
u jednu cjelinu. «Obzor», taj najpoznatiji predstavnik hrvatskog
javnog mišljenja, kako ga je nazivao dr. M. Mikolajević

⁷⁵ Jozef Madarasz, *Emlékirataim* (Memorari 1831-1881, Budapest 1883, 478. Lajos Kossuth je 12. decembra 1878. rekao da Italija nije
je bio u pitanju, da je istočno pitanje u stvari istočno rusko
izjavljeno. To je suština stvari sa sličnom, sličnom stvari.
Ako se izjavilo ova dva pitanja ruske vladavine, istočno pitanje
ne može biti prestati da bude istočno pitanje. Ako Porta može
da različite narode izjavio, bilo na osnovu sličnosti, bilo na
na osnovu Federacije, ili na osnovu ruske vladavine, onda
narodi dođu do nacionalne samostalnosti, one to više utvrditi
mir i slobodu Evrope i tako od toga neće biti nikakve koristi.
Ali, dok tu stoji dva ruske vladavine, to je sličnost sa
Evrope, Svaka posredno ili neposredno izjavio Rusiji. Ali, ako
bilo neposredno predložio da je «Evropa istočno pitanje»
Egyetértés, Poliska; és Könyvesdélj Napló, 1878. (Budapest)
ekonomski dnevnik, god. X, br. 306, 31, XII 1878.)

⁷⁶ J. Madarasz, *Emlékirataim*, 487. Jedan od onih koji su
izjavio raspoređeno javnog mišljenja, političara i Parlamentarista
izjavio nezavisnostima bio je kasnije značajna osoba u Bosni
i Hercegovini. On je ostvario traganje dođe samo u «Evropa»
predstavnik Monarhije na Balkanu (Ljudek Holczer, *Beogradski
Savjetnik*, br. 1/1811, 47).

⁷⁷ *Egyetértés*, god. XII, br. 124, 5. VII 1874.

srpski ministar spoljnih poslova,¹⁷⁾ pisao je, da je u vrijeme prevlasti unionista vladala «neka pasivnost, neko mrtvilo», osjetilo u «Сабору, у раду хрватских заступника на заједничкој 23. августа 1878. године добио адресу у којој се тражи да се са временом могао припојити на устрој Хрватске, Славоније и Далмације у њихову државноправном одношају напрема крајподнијеза адресу, цар Фрањо Јосиф је изјавио, да је Хрватски надлежност.¹⁸⁾ Ипак су се још сви држали и надали да ће Хрватска «вршити привлачну моћ на Босну». Али, полет је релативно кратко трајао, пошто «духови опет клонуше, кад је Филиповић одпуштен из Босне.»¹⁹⁾

Било је у Хрватској политичара који нису имали никаквих илузија у погледу Босне и Херцеговине. То су прије свих Јосип Strossmayer и Фрањо Рачки. Strossmayer је писао Рачком, 23. III 1876, године да су се многи загледали у Босну, а заборавају «да је сва нутарња наша логика прот тому. Како ће нас онај ослобађати, који би нас у капи воде утопио».²⁰⁾ У једном другом писму Strossmayer каже, да су се неки у Хрватској «лијепо спријатељили с мишљу, да Босна и Херцеговина замијени Границу и Границом ваљда толико дуго остане, колико је досадања Граница Границом била».²¹⁾

Рачки и Strossmayer су сматрали да би било најбоље да Босна добије неку аутономију, а да и даље остане под суверенитетом Порте. Плашили су се, међутим, да Босна може добити «тобожњу неку аутономију, али под — упливом и суверенитетом наших сусједа, које Porphyrogenit зове 'Turkoi' (Мађари)».²²⁾ Рачки је сматрао да би руске државнике требало упозорити на силетке које се плету против Босне. Предлагао је да Strossmayer у ту сврху хитно отпутује у Беч и разговара са руским амбасадором Новиковом. Требало је да захтијева «да Босна и Херцеговина постане кнежевинам, препуштајући ње-

¹⁷⁾ Анте Малбаша, Хрватски и српски национални проблеми у Босни за вријеме режима Benjamina Kállay-a, I, Оснјек 1940, 21.

¹⁸⁾ Хрватска политика и култура у XIX вијеку. Прештампано из «Обзор»-а, Загреб 1900, 19.

¹⁹⁾ Исто, 19.

²⁰⁾ Мартин Полић, Парламентарна повијест Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, са билешкама из политичкога, културнога и друштвенога живота 1860—1880, II, Загреб 1900, 242—243.

²¹⁾ Хрватска политика и култура у XIX вијеку, 19.

²²⁾ Кореспонденција Рачки-Strossmayer, Уредно Фердо Шпић, књига II, Загреб 1929, 155.

²³⁾ Исто, Strossmayer Рачком, 2. IV 1876, Исто, 163.

²⁴⁾ Исто Strossmayer Рачком, II, II 1876, Исто, 144.

zino ujedinjenje s ostalim zemljama Balkanskoga poluostrva u budućnosti.²⁶⁾ Strossmayer nije mogao otputovati zbog bolesti, ali su on i Rački dobili poruku od Novikova, da je Rusija navodno nudila Austriji, da "posjedne vojnički Bosnu, ali ne da je pridruži i pridruži, nego da s njom dogovorno učini ono što će ruska vojska učiniti u Bugarskoj."²⁷⁾ Nalavno vjestaču Novikovu, Rački je pisao, da je izraz "administrativna autonomija" tako elastičan, da Bosna i Hercegovina može za njemu "zadobiti i onakvu samostalnost, kakvu je prije Srbija imala."²⁸⁾ Kada je nešto kasnije postalo jasno da će austro-ugarska vojska ući u Bosnu i Hercegovinu i to uz saglasnost Rusije, Rački je pisao da drži to za "veliku pogriješku ruske diplomatije."²⁹⁾

Rački i Strossmayer bi rado prihvatili i ujedinjenje Bosne sa Hrvatskom, ma da za razliku od većine drugih hrvatskih građanskih političara, nisu imali iluzija da je to moguće. Kada je kнегиња Лизавета Трубецкаја премајала Strossmayeru приватну изјаву једног европског опуномоћеника, да су Аустријанци добили Босну, "како би на крају те земље биле уједињене са Хрватском", Strossmayer је писао, "да би Европа, дајући Аустрији Босну и Херцеговину, имала и право у дужност, да тај увјет наметне Аустрији, који одговара и интересу саме Аустрије и тих земаља". Међутим, он не вјерује да је то могуће, "док Маџари на кормилу стоје."³⁰⁾

И Анте Старчевић је иступао против окупације Босне и Херцеговине. Он је у свом познатом говору у Хрватском Сабору, 14. октобра 1878, рекао да ће окупација Босне допринети пропаст Аустро-Угарској. Старчевић је сматрао да је за те "хрватске покрајине" боље да остану под Турском, јер промјена господара не значи слободу, нити је сужањ слободнији ако је у већој тамници.³¹⁾ Анте Старчевић је сматрао да је добро да се на Балкону одржи Турска као противтежа њемачкој и мађарској експанзији. Мислио је да, док је Босна под Турцима, има више услова за национални рад и пропаганду.³²⁾ Међутим, Старчевић је слабо познавао Босну и њене аграрне, националне и политичке прилике. То се најбоље види из познатог његовог

26) Исто, Рачки Strossmayeru, 6. II 1878, Исто, 143.

27) Исто, Рачки Strossmayeru, 15. II 1878, Исто, 146.

28) Исто, Рачки Strossmayeru, 17. VI 1878, Исто, 177.

29) Исто, Strossmayer Račkom, 28. VI 1878, Исто, 179.

30) А. Малобања, Хрватски и српски национални проблеми у Босни, 21.

31) О Старчевићевим националним концепцијама према Босни, види, Мухамед Хадијакић, Један неостварени национално политички пројект у Босни из г. 1853, Хисторијски зборник, XIX—XX (1981) 87, 87—107.

списа «Источна питање»,²³⁾ гдје се на Босну гледа са позиција наводног «хрватског државног права» у конкретном случају (Босна — Хрватска) гдје није била записана нити формулисана.

Са потпуно других позиција водио је борбу против окупације Босне и Херцеговине Михаило Полит-Десанчић, српски политичар из Војводине и посланик у угарском парламенту. Он је полазио од једног доста раширеног, али једностраног, па према томе и нетачног увјерења, да је питање Босне искључиво српско национално питање. Полит је сматрао Босну и Херцеговину «необично важном за судбину цијелог српског народа уопште и његових слободних држава Србије и Црне Горе насадској «Застави», а посебно у познатим «беседама» у угарском сабору.²⁴⁾

Међутим, и он се као Strommauer и Рачки највише уздао у Русију. Управо 28. јуна, када се у Берлину расправљало о Босни, Полит је писао, да ће Србима питање Босне бити критериј да ли се Русија држи славенски или неславенски. Пријетио је да ће између Русије и српског народа бити проваљен дубљи јаз него што је између ње и Пољака, само ако пусти да Босна и Херцеговина припадне којој другој држави.²⁵⁾ Одлуке Конгреса представљале су за Полита велико разочарење. У «Застави» је писао 14. јула 1878. године да «источни народи могу извући за себе добру лекцију: да се ничему не надају од великих сила него, ако је могуће, све од себе самих.»²⁶⁾

О политичкој судбини Босне и Херцеговине није се само расправљало у Хабсбуршкој Монархији него је то питање изазивало ширу пажњу и у двјема јужнословенским државама Србији и Црној Гори. Овдје се ограничавам на разматрање политичких акција само Србије према Босни и Херцеговини у вријеме источне кризе.

²³⁾ Спис је написан још 1876. као писмо Ивану Крајачу у Париз, али је први пут објављен марта 1899. у «Хрватском праву». Пред рат овај рад је по други пут објављен као посебна брошура (Сарајево, 1936, 44). О Старчевићевим идеолошким и политичким погледима опширно види: Mirjana Gross, Повијест правашке идеологије, Загреб 1973.

²⁴⁾ Васиљ Поповић, Политов став против окупације и анексије Босне и Херцеговине, Летопис Матице Српске, књ. 338 (1933), 141. О Политовом ставу према окупацији види, Никола Милутиновић, Борба Михаила Полит-Десанчића против окупације и анексије Босне и Херцеговине, Преглед бр. 6/1933, 473—477.

²⁵⁾ Политову борбу у угарском сабору Strommauer је високо цијенио на супрот провладином држању већине хрватских делегата «Један Полит више вриједи, него наших 33 у Сабору царском». Strommauer Рачком, 9. V 1878, Кореспонденција II, 177.

²⁶⁾ В. Поповић, Политов став против окупације и анексије Босне и Херцеговине, 143—146.

²⁷⁾ Исто, 146.

Od «Начертанија» Илије Гарашанина 1844. године у Србији се сматрало да су Босна и Херцеговина «српске земље». Већ 1846. године основао је Гарашанин прве тајне организације за ширење српске националне пропаганде у Босни и Херцеговини. У својим инструкцијама Гарашанин је захтијевао од својих повјереника, да најенергичније дјелују против аустројске и хрватског утљива у Босни. Поред тога, потребно је одржавати становништво од ситног четовања које збуњује Турке и понути му да се за свагда може турског Јарма ослободити, једино ако поступа по овом «начертанију» и стрљиво сачека «главна устанак». Посебно се наглашава неопходност објашњавања «хришћана и турака» (Муслимана), које «нарочито треба увјеравати да ће њина вера и њини фамилијарни обичаји бити поштовани од Срба, као што то њини најстарији обичаји изискују».²⁵⁾ У вријеме кнеза Михаила национално-пропагандни рад је интензиван. Бодила га је српска трговачка буржоазија у Босни, која је већ као и званична Србија, на коју се ослањала, извршала од револуционарне акције сељаштва. Србија и српско грађанство у Босни пристајали су и на очување постојећих аграрних односа, како би за српство придобили водеће муслиманске слојеве.²⁶⁾ Тај став доћи ће до изражаја и у босанском устанку и у току источне кризе. Српски владајући кругови су се у ствари плашили да један народни рат са Турском може прерасти у револуционарну акцију, коју они не би били у стању контролисати и усмјеравати.

Резултат националне пропаганде био је да је у Србији 1875. године «босанско питање» сматрано искључиво српским националним питањем. Српска историјска наука, политика и дипломатија успјели су у ово «убиједити један број писаца у Европи. Ријечи бугарског кнеза Alexandra od Battenberga, да је Берлински уговор 1878. године «монструозан споменик европске дипломатске игнорације»,²⁷⁾ јер није поштована воља директно погођених народа, односиле су се на српске аспирације у Босни, исто као на питање Источне Румелије или албанско-грчко разграничење.

Из једног текста R. W. Selona-Watsona излази да је источна криза имала двије фазе: једну, националну, српску и другу, међународну. У првој фази 1875—1876. године учињен је изванредно покушај да се питање Босне и Херцеговине ријеша на националним основама. Неуспјех Србије и Црне Горе у рату против

²⁵⁾ В. Ј. Вучковић, Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке Монархије 1839—1874, Београд 1960, 1—4.

²⁶⁾ Милорад Екмечић, Национална политика Србије према Босни и Херцеговини, и аграрно питање (1844—1875), Годишњак Државног историјског архива БиХ, X, 1959, 197—219.

²⁷⁾ R. W. Selon-Watson, The Role of Bosnia in International Politics 1875—1914, London 1931, 24.

Турске у лето 1876. године означава крај покушаја да се ово питање ријеша у националном смислу, и значи његово потпуно интернационализовање.⁴¹⁾

Иако је у Србији владало увјерење да су Босна и Србија само растављени дијелови једне јединствене цјелине, дипломатски документи из седамдесетих година то потпуно игнорирају. Једини изузетак су извјештаји Benjamin Kállaya, који је стигао у Београд као аустријски конзул, неколико мјесеци прије убиства кнеза Михаила.⁴²⁾ У писмима Беусту, а затим Andrásyу, он је више пута наглашавао да је Босна «осјетљива тачка свих српских политичара, средиште око кога се већ дуго времена окрећу све њихове жеље и надања.»⁴³⁾ Питање Босне односа.

Средином седамдесетих година кнез Милан се нашао пред све гласнијим и одлучнијим захтјевима земље да се иде у рат против Турске. Непосредно пред одлазак из Београда, Kállay је извјестио Andrásyа, да се Србија налази у «стању латентне револуције».⁴⁴⁾ Ратна грозница у Србији осјетно је порасла када је у лето 1875. године избио устанак у дијеловима Босне и Херцеговине. Кнез и неки политички кругови, посебно младоконзервативци, опирали су се ратничком притиску јавног мишљења, плашећи се да је земља неспремна за рат и да би рат

⁴¹⁾ Исти. Russian Commitments in the Bosnian Question and an Early Project of Annexation, Шишићев зборник, Загреб 1928, 337.

⁴²⁾ У овим Kállayevim сазнањима и боравку у Београду опширно види, Андрија Раденић. Дневник Бењамина Калаја 1868—1875. Београд—Нови Сад 1976.

⁴³⁾ Kállay Beustu, 6. VII 1870, R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, 18. О овом расположењу писао је Васа Чубриловић. «Ни једна маша покрајина није толико привлачила Србију у XIX веку колико Босна. Њу је она желела најпре ослободити и себи присајединити. Било је то из следећих разлога: Ослобођењем Србије Босна је одвојена њом и Црном Гором од осталих делова Турске царевине и с њом ју је спајао само уски појас Новопазарског Санџака. Било је јасно да ће Турска царевина при првом потресу најпре изгубити ову покрајину. У Босни живи чист наш народ, великим делом национално свестан и бунтован, који је тежио уједињењу са Србијом, и што је најважније, Босна се налазила у средини јужнословенских земаља, њен посед осигурава ономе, ко је има, према у северозападном делу Балканског Полуострва. Ту је био чвор јужнословенског питања, јер успели Аустрија да је заузме и да се трајно утврди у њој, обезбедила је себи за дуги низ година према на југу и власт над Јужним Словенима; насупрот, пође ли Србији за руком да је себи присаједини, осигурава своју долину Мораве са левог бока, дајући јој више стабилности и забија се као клип међу аустријске јужнословенске покрајине. Владајући Босном, Србија одузима Далмацији њено природно залеђе, одваја велики део Хрватске и Славоније од мора и добија један део Хрвата», (Босански устанак, Београд 1930, 173.)

⁴⁴⁾ Kállay Andrásyу, 24. II 1875, R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, 19.

могао добити карактер једне сељачке револуције, у којој би њихова власт била угрожена.

Јован Мариновић, бивши предеједник владе и вођа србијанских младоконзервативаца, покушао је једним меморандумом 6. децембра 1875. године, испословати код Andrassyа аутономију за Босну и Херцеговину. Мариновић је молио да се Andrassy заузме код Порте и других сила, да Босна и Херцеговина добије аутономију отприлике какву је Србија имала у почетку приватног књаза Милоша. Предлагао је да велике силе гарантирају приватној легије које ће Порта дати становништву Босне и Херцеговине.

Мариновић је упозоравао Andrassyа да је притисак јавности и штампе такав да се Србија са напором уздржава да не уђе у Босну. У Србији више не владају здрав смисао и логика. Кнез се неће опријети општем притиску. Пошто није више могао спријечити нежељен развој догађаја, Мариновић је одлучио да се за извесно вријеме удаљи. Да се отклони криза која би за Србију могла постати кобна, он моли Andrassyа «као најбољег пријатеља своје земље» да пожужи рјешавање овог питања према изложеном програму.⁴⁵⁾

Мариновићева интервенција код Andrassyа није успјела. Andrassy је напротив појачао своје напоре да се идеја аутономије у принципу одбаци.

Кнез Милан се наводно више није могао опирати притиску «романтичарски расположеног јавног мишљења», које је потицјезивало војничку снагу Турске,⁴⁶⁾ па је у љето 1876. године ушао у рат. Иако под командом руског генерала Черњајева и помоћу са нешто руских добровољаца, Србија је претрпјела пораз, од чијих посљедица је спасена захваљујући руском ултиматуму Турској. Мир је склопљен 1. марта 1877. године на основу *statusa quo*.

Може се заиста рећи да је званична Србија овим ратним неуспјехом изгубила сваку могућност да одигра неку самосталну улогу у рјешавању судбине Босне и Херцеговине 1875—1876. године. Истовремено са ратним поразом обавијестио је Горчки српског посланика у Петрограду Протића, а овај Јована Ристића, 22. јула 1876. године да је Andrassy ставио приликом преговора у Reichstadiu вето на стварање неке велике српске или славенске државе, и да према томе, Србија не може добити Босну.⁴⁷⁾

Поред Босне, други основни правац национално-политичке пропаганде србијанске буржоазије био је усмјерен према Јужној («Старој») Србији и Македонији. На подручју Маке-

⁴⁵⁾ В. Поповић, Андраншјева борба против идеје о аутономији Босне и Херцеговине, Шиншићев зборник, 262.

⁴⁶⁾ В. Ђоровић, Борба за независност Балкана, Београд 1887.

104.

⁴⁷⁾ Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I, Београд 1926, 326.

donje srbijanska akcija sukobljavala se sa sličnim djelovanjem grčke i bugarske nacionalističke propagande. Sam ovaj nacionalizam, odnosno buržoazije kovali su planove da u trenutku propasti osmanske vlasti prisvoje Makedoniju za sebe.

Bez sumnje da je glavnu smetnju ostvarenju ovih planova predstavljao postepeni rast nacionalne svijesti, odnosno nacionalnih pokreta kod makedonskog naroda tokom 19. stoljeća. Revolucionarno vrenje na Balkanu sedamdesetih godina 19. stoljeća zahvata i makedonски народ. Sa dva ustanka u vrijeme istočne krize, razdovечким из 1876. године и кременским из 1878—1879. године мakedонски народ је изразио своју жељу да се револуционарним путем ослободи феудализма и старе власти.⁴⁰⁾

Ступањем Русије у рат против Османске царевине почела је нова етапа у источној кризи у којој у први план избија питање Македоније и источних дијелова Балканског полуострва.

Септембра 1877. године Русија је савјетовала Србији да се спреми за рат, пошто се од ње ускоро може тражити да ступи у акцију. Међутим, одговор на српски захтјев за финансијску помоћ је избјегаван.⁴¹⁾ Руски велики кнез Николај позвао је Србију 22. новембра 1877. године да почне операције у року од десет дана. Српско оклијевање примљено је са великим незадовољством у руском штабу.

Србија је објавила Турској рат тек два дана послје пада Плевне,⁴²⁾ то јест 12. децембра 1877. године. У одговору на Миланове честитке поводом заузећа Плевне, цар Александар је рекао да не може прикрити своје жаљење да српска војска није дошла раније, по примјеру Румуна, који су заједно са Русима пролили своју крв на Плевни.⁴³⁾

Србија је у овом рату постигла знатан успјех заузећем Ниша и цијеле територије између Пирота, Врања и Приштина. Овај успјех Србије доведен је у питање акцијом руске дипломатије у Сан Стефану, која је отворено све своје интересе ставила на карту новостворене бугарске државе.

Оваква одлука руске владе није дошла изненада него има своју одређену предисторију. Тежња руске царистичке

⁴⁰⁾ Ближе о томе, Љубен Лане, Друштвено-економске прилике у Македонији у доба босанско-херцеговачког устанка и личност Димитрија По Георгијева — Беровског, реферат на поменутом скупу поводом 100-годишњице источне кризе; том II наведене публикације АНУБиХ, 131—142.

⁴¹⁾ Записи Јеврема Грујића, III, Београд 1923, 301—305.

⁴²⁾ О значају битке код Плевне за ревизију Сан Стефана упозорно сам раније, посебно у напријед наведеном раду, Босна између Османске и Хабсбуршке Царевине у источној кризи 1875—1878. године. Ближе о битци код Плевне, Rupert Furneaux, *The siege of Plevna*, ed Authang Blond, London 1958.

⁴³⁾ Записи Јеврема Грујића, III, 309.

политике да испуни тестамент Петра Великог и изађе на тону мора, односно продре ка Истанбулу и Дарданелима наметала је потребу да се увијек проналазе изговори за стална упли-тања у унутрашње послове Османског царства. Најчешће такав изговор било је наводно «заштита православног хришћанства» у оквиру Османске државе. У првој половини 19. стољећа главна нажња руске политике у том погледу била је усмјерена на «заштиту» грчког православног становништва, будући да су Грци држали Патријаршију, уживали знатну подршку у Западној Европи и живјели на обалама Егејског мора. Још ни тридесетих година 19. стољећа руска политика практично није уопште видјела у својим плановима Бугаре. Разочаран и љут због тога један од првих бугарских националних пропагатора Јуриј Венелин узвикнуо је у вријеме руско-турског рата 1828—1829 године: «Ви сада идете по њиховом мраку, а не гледате своју властиту браћу и непрекидно санјате о Грдима»²²).

Тек након пораза у кримском рату 1853—1856. године изгубила је Русија могућност да иступа као заштитник православног хришћанства у Османском царству. Упозната са прозападном оријентацијом Гарашанинове политике, Русија се тада окреће Бугарима, као славенској браћи, односно средством остварења својих империјалистичких циљева.

Тај став недвосмислено је изражен у једном тајном дипломатском документу руске владе из фебруара 1876. године. Ту се на првом мјесту истиче да се руска политика према јужнославенским народима креће у оквиру одбране властитих интереса у источном питању. «Ослобођење неослобођених јужнославенских народа од турског ропства увијек треба да буде прилагођено нашој политици у том дијелу свијета. Ми смо својевремено били готови да дамо подршку за «зближавање Србије са Грдима и Црне Горе са неослобођеним славенским народима». Пошто се садашња српска влада сувише удаљила од Русије, то руским интересима «одговара једно ослобођење Бугарске у широким границама, јер њена територија, у географском погледу, има чак и предност у односу на Србију, пошто су њене границе пред улазом у Цариград. Зато, боље је да Македонија коју смо раније обећали Србији уђе у састав једне нове бугарске државе, индиректно под нашом управом»²³).

У таквој ситуацији Србија је настојала спасти испред руских планова о Великој Бугарској властите етничке територије које је ослободила у рату 1877—1878. године.

Када су у Сан Стефану отворени мировни преговори, Србија је покушала изложити своје захтјеве руском великом

²²) Милан Прелог, *Словенска ренесанса*, Загреб 1924, 168; Драгун Ташковски, *О македонској нацији*, Сарајево 1975, 33.

²³) Наведено према, Д. Ташковски, *О македонској нацији*, 33.

svetu Nikolaju Nikolajeviču. On je, međutim, odbio da sasluša srpskog delegata i uputio ga da se obavijesti u Petrogradu. U Rusiju je odmah uпућен Милошас Протић који је покушао ukazати на опасност будућег српско-бугарског испријатељства и на нужност славенске сарадње. Међутим, није успио измијенити цареве одлуке. Помоћник руског министра спољних послова, Giers је грубо рекао Протићу, да „најприје иду интереси руски, па онда бугарски, па тек послје њих долази српски; а има прилика у којима бугарски интереси стоје на равној вози са руским.“⁵⁹)

Србија се тешко могла помирити да је ратовала за Велику Бугарску. Противљење Енглеске и Аустро-Угарске Санстефанском уговору, Србија је одмах настојала искористити за себе. Српска влада је одбила да евакуира територије које су Санстефанским уговором дате Бугарској. Крајем фебруара 1878. године Ристић је преко принца Wredea изразио жељу за унапређење односа са Аустријом. Andrássy је ово одмах прихватио. То је одговарало његовом основном циљу, да балканске народе доведе под политичку и економску контролу Монархије. Он је обавијестио Ристића преко Wredea, да је спреман подржати Србију под извјесним условима. Ови услови нису предвиђали ни волу конвенцију, нити царевску умију, чега су се у Београду највише плашили.⁶⁰) Србија је ипак морала пристати да отворено уђе у аустријску интересну сферу да би на Берлинском конгресу успјела заштитити своје интересе. Одлуком Конгреса Србија је добила територијално проширење за четири округа (нишки, пиротски, топлички и врањски) и признање pune државне независности. Исто признање и знатно територијално проширење добила је и Црна Гора. Берлински конгрес је својим одлукама практично осигурао за наредне три деценије политичку доминацију Аустро-Угарске на претежном дијелу јужнословенског простора.

У погледу Бугарске, Конгрес је одлучио да неке сјеверне територије образују малу аутономну кнежевину, а јужни дијелови под именом Источна Румелија остану као посебна аутономна јединица у саставу Османског царства. Државним ударом 1885. године Источна Румелија је припојена Кнежевини Бугарској.

Приједлог да се одбаци идеја о Великој Бугарској једногласно су на Конгресу поднијеле делегације Енглеске, Француске и Аустро-Угарске. Све су за то наводиле етничке разлоге, то јест чињеницу да становништво Македоније није у етничком погледу бугарско. То је отворено признао и руски

⁵⁹) J. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878, II, Београд 1898, 143—144.

⁶⁰) Исто, 182.

амбасадор П. Шукалов који је у имену својој влади после Берлинског конгреса будућу руску политику о македонском питању дефинисао и условавао степеном привржености појединих јужнословенских држава циљевима руске политике на Балкану. «Македонија треба да нам послужи као златна резерва за наше политичке комбинације у вези са нашом источном политиком»⁵⁴⁾

Тако је поразом руске царске дипломатије у источној кризи пропала идеја о «Великој Бугарској». Разни великодржавни кругови у Бугарској задржали су фикцију о Саво-стефанској Бугарској и после Берлинског конгреса, првенствено од ње «национални идеал» и «велики национални задатак» своје политике.⁵⁵⁾

Берлински конгрес је Македонију оставио у саставу Османског царства са непромијењеним правним положајем. Проблем њеног политичког и финансијског положаја у османској држави, те измјене аграрних односа остаје након «источне кризе» један од главних елемената источног питања. Његова даља еволуција и околности рјешавања излазе изван садржаја овог рада.

⁵⁴⁾ Д. Ташковски, О македонској нацији, 34.
⁵⁵⁾ Коста Годоров, Политичка историја савремене Бугарске, Београд 1938, 41.